

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ГЕНЕОЛОГІЯ, СТАНОВЛЕННЯ, ОЗНАКИ

1. Становлення української літературної мови.
2. Походження української мови.
3. Формування нової української літературної мови, її характерні ознаки.
4. Норми сучасної української літературної мови.
5. Принципи українського правопису.

Література

1. Галузинська Л.І., Науменко Н.В. Українська мова (за професійним спрямуванням) : навчальний посібник / Л.І. Галузинська, Н.В. Науменко, В.О. Колосюк. – К.: Знання, 2008. – 430 с.
2. Загнітко А.П., Данилюк І.Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування. – Донецьк: БАО, 2004. – 479 с.
3. Зубков М.Г. Сучасне українське ділове мовлення. – Харків: Торсінг, 2001. – 384 с.
4. Коваль А.П. Культура ділового мовлення. – К.: Наукова думка, 1974. – 223 с.
5. Українська мова професійного спрямування (теорія і практика): Навчальний посібник / М.В.Стасик, В.М.Ткачук, О.О.Стадніченко, Н.А.Грозовська. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2009. – 280 с.

Додаткова

6. Ділова українська мова: Навчальний посібник / За ред. О.Д.Горбула. – К.: Знання, 2000 – 225 с.
7. Марун М.Є. Українське ділове мовлення. – Умань, 1998. – 416 с.
8. Нелюба А. Теорія та практика ділової мови. – Харків: Акта, 1997. – 192 с.
9. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. – К. Вища школа, 1994. – 414 с.
10. Потелло Н.Я. Українська мова і ділове мовлення. – К.: МАУП, 1998. – 248 с.
11. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови: від доби Романових до сьогодення / Роман Сушко, Мирослав Левицький. – К: Народний рух України, 2012.
12. Український правопис. – К., 1996.
13. Шевчук С.В. Українське ділове мовлення. – К.: Вища школа, 1997. – 270 с.

1. Становлення української літературної мови, її походження, характері ознаки.

Становлення народу тісно пов'язано з формуванням його мови. Боротьба українців за відновлення власної державності, консолідацію як нації завжди була невід'ємно пов'язана з боротьбою за права рідної мови (рідною вважають мову своєї нації, своїх предків, яка пов'язує людину з її народом, попередніми поколіннями). Як свідчить світовий досвід, в основі духовного єднання людей у певну спільноту лежить насамперед мова.

Мова – найважливіший засіб спілкування людей. Тільки завдяки мові все здобує попередніми поколіннями не гине марно, а стає фундаментом для подальшого розвитку людства. Мова – це генетичний код нації.

Українська мова належить до давньописемних: її писемність налічує понад тисячу років. За милозвучністю та мелодійністю українську мову традиційно порівнюють з італійською, а в 1934 р. українська мова у Парижі на Всесвітньому конкурсі краси мов посіла третє місце після французької та перської – за фонетичну розкіш, лексичне та фразеологічне багатство, синтаксичну гнучкість, значні словотворчі можливості.

Українська мова є національною мовою українського народу, а з прийняттям незалежності України вона отримала і державний статус. У Статті 10 Конституції України зазначено: *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування»*. Державна мова є обов'язковою для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо.

У Російській імперії завжди порушувався закон рівноправності мов. Цей принцип продовжував діяти і в Радянському Союзі, за роки існування якого, на території, що входили до його складу, зникло більше 70 мов, які сьогодні вважаються мертвими (мертва мова – мова, яка немає жодного живого носія).

За словами О. Пахльовської, «Заборона національної історії, заборона національної мови, заборона національної церкви – ось грізна тріада, якою століттями забезпечувала себе імперія».

Лінгвоцит (мововбивство) щодо української мови має довгу історію. Внаслідок асиміляційної політики урядів Російської імперії та Радянського Союзу українська мова протягом трьохсот років зазнала численних утисків і заборон (було видано біля 200 заборон, зокрема Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.).

У 1863 р. був виданий циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії Павла Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою. Шестилітнє його перебування на службі в імперії відоме різкою боротьбою з проявами національної самобутності уярмлених імперією народів (в першу чергу українського). Українцям він відомий заявою: «Української мови не було, немає і бути не може, а хто цього не розуміє – ворог Росії».

1876 р. – таємний (Емський) указ Олександра II про заборону ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям», заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури, в яких «не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису». Заборонялися також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою.

У XIX-XX ст. були поширеними різні шовіністичні теорії (О. Соболевського, М. Погодіна) про походження і розвиток української мови (згідно з Погодінською теорією, українська мова – це діалект російської «малорусское наречие»).

Найдавніші іноземні мандрівники, які перебували і в Україні, і в Московії, бачили відмінність цих мов: «Русинський народ щодо мови відмінний як від росіян, так і від поляків, уже за давніх віків» (Франтішек Палацький).

«Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші. Вона має риси, подібні до московської... всі вони однак задовольняються двадцятьма дев'ятьма літерами» (Ельвія Челебі, 1657).

«Українці – це нащадки Київської Русі» (Мальт-Брюн, 1807).

«Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не діалектом великоруської мови» (П. Шафарик).

«Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався мостовинами, а їх земля – Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії» (Делямар, 1869).

2. Походження української мови.

Українська мова дуже давня, за походженням (генеалогією) вона належить до слов'янської групи (східнослов'янської підгрупи) індоєвропейської родини мов.

Слов'янська мовна сім'я об'єднує три підгрупи: східнослов'янську (українська, російська, білоруська), західнослов'янську (польська, чеська, словацька, верхньо- та нижньолужицька), південнослов'янську (болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська. Українська мова найближче стоїть до білоруської, близькими до неї є також російська та польська мови. Лінгвістична близькість до сусідніх народів не раз давала, за словами М. Грушевського, привід до заперечення самого її існування та права на самостійний розвиток.

Усі слов'янські мови мають одне джерело – праслов'янську (спільнослов'янську) основу, яка існувала у вигляді слов'янських племінних діалектів. Існує дві основні концепції походження і розвитку української мови: 1) донедавна панівна: українська мова почала формуватися після утворення Київської Русі (IX-XI ст.), розпаду давньоруської мови (до XIV ст.), коли утворилися народності; 2) сучасна: джерело розвитку української мови – праслов'янська племінна (III тис. до н.е. – VII ст.н.е).

Чимало авторитетних вчених (Ф. Міклошич, А. Шляйхер, О. Бодянський, П. Житецький, О. Потебня, А. Кримський, Г. Півторак, Ю. Шевельов та ін.) вважали, що українська виникла значно раніше XIV століття і бере свій початок із спільнослов'янської мови.

Академік А. Кримський писав, що українська мова уже в XI столітті існувала «як цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця».

«Твердження про праруську мову – непотрібна і шкідлива гіпотеза, котра тільки заплутує історію української мови», – говорив Є. Тимченко.

«Три східнослов'янські мови: українська, білоруська й російська – зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і так званої «праруської» спільної мови ніколи не було» (І.Огієнко).

На думку мовознавця Ю. Шевельова, у розвитку української мови виділяються чотири періоди від часу розпаду праслов'янської мови: 1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI–XIV ст.); 3) середньоукраїнська рання: кін.XIV–кін.XVI ст.; середня: кін.XVI–поч.XVIII ст.; пізня: поч.XVIII–поч.XIX ст.; 4) нова українська мова.

Мовознавець Г. Півторак вважав, що до VI ст. в історії становлення української мови був праслов'янський період, який дав у спадок ряд морфологічних ознак, що спочатку були властиві мовленню всіх слов'ян, а потім в інших мовах змінилися – а в українській вони збереглися повністю, деякі з них є спільними з білоруською мовою). У VI–X ст. відбулося формування низки переважно фонетичних ознак (у давньокиївських вони фіксуються не як описки, а як міцно закріплені риси мови). У XI–XII ст. та пізніший період відбувається процес занепаду редукованих голосних, найбільш показові та специфічні для української мови перетворення. Процес становлення української мови завершився ще в домонгольський період.

3. Формування нової української літературної мови.

Сучасна українська мова сформувалася на основі південно-східного наріччя (а саме середньонаддніпрянських говорів), які раніше й ширше за інші закріплювалися в художніх творах і науковій літературі (перша українська граматики О. Павловського (1818 р.) написана на фактичному матеріалі саме цих говорів), увібравши в себе окремі риси північних і південно-західних діалектів. Територія поширення середньонаддніпрянських говорів – це Полтавська, Київська, Черкаська області, які були центром громадського, культурного життя, національно-визвольної боротьби.

Початком нової української літературної мови умовно вважається 1798 рік (вийшли друком три перші частини «Енеїди» І. Котляревського. Тому зачинателем нової української літературної мови є І. Котляревський (1769–1838), ввів до літератури багату, колоритну народну мову, це був перший вагомий крок в обробці української народної мови.

У першій половині XIX ст. вийшли збірки українських народних пісень, записаних з народних уст, різноманітні за жанром і формою художні твори українських письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, альманах «Русалка Дністровая» Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича.

Основоположником сучасної української літературної мови вважають Т. Шевченка (1814–1861), котрий у 1840 році видав «Кобзар». У цій збірці Т. Шевченко синтезував усе найкраще з давньої мови (відібрав з народної мови багаті лексико-фразеологічні шари, удосконалив і усталив фонетичні, орфоепічні й граматичні норми), запозичень, усної народної творчості, та поповнив словниковий склад, розвинув синтаксис, поєднав мовні різнотипні стильові засоби (книжні, фольклорні, іншомовні елементи), в єдину чітку мовностилістичну систему. Українська мова стала придатною для вираження

найскладніших думок і найтонших почуттів, Т.Шевченко вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов, відкрив перед нею необмежені перспективи подальшого розвитку.

Українська загальнонаціональна мова – історично складена мовна спільність (літературна мова, діалекти, професіоналізми, жаргонізми, арготизми, сленгізми, просторіччя, вульгаризми, нецензурна лексика). *Загальнонародна мова* – сукупність усіх слів, граматичних форм, особливостей вимови людей, що розмовляють українською мовою як рідною. Національна українська мова існує у формах *сучасної української літературної мови* та *територіальних діалектів*. Вища форма української загальнонаціональної мови – літературна мова.

Літературна мова – це оброблена, унормована форма загальнонародної мови, яка в усному та писемному різновидах обслуговує культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності. За функціональним призначенням – це мова державного законодавства, освіти, науки, мистецтва, засобів масової інформації, засіб спілкування людей у виробничо-матеріальній і культурній сфері.

Літературна мова реалізується в *усній* та *писемній* формах. *Писемна* форма літературної мови функціонує в галузі державної, політичної, господарської, наукової та культурної діяльності. *Усна* форма літературної мови використовується у безпосередньому спілкуванні людей, побутовій і виробничій сферах суспільства.

Основними ознаками літературної мови є *унормованість* (загальнообов'язковість дотримання мовних норм у слововживанні, фонетиці, граматиці, правописі), *наддіалектна форма існування* (українська національна мова існує у формах сучасної української літературної мови та територіальних діалектів, але літературна мова є вищою формою національної мови), *стилістична диференціація* (розвинена система стилів), *поліфункціональність* (багатофункціональність).

Мова виконує такі найважливіші функції: комунікативну, номінативну, мислетворчу, гносеологічну (пізнавальну), ідентифікаційну, експресивну (виражальну), волюнтативну, культуроносну, естетичну, етичну, магічно-містичну та ін.

Інтегративна – об'єднує людей, формує в них відчуття групової єдності, а отже, сприяє перетворенню населення на суспільство.

Організаційна – стає засобом планування, мобілізації зусиль, адекватної передачі волі одних елементів суспільства іншим.

Регульовальна – забезпечує здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, за допомогою яких поширюється інтелектуальний і моральний досвід, накопичений суспільством.

Ці функції мова найуспішніше виконує тільки тоді, коли вона пристосована саме до менталітету певного етносу, умов існування народу і стала спільним надбанням усіх його представників.

4. Норми сучасної української літературної мови.

Основна ознака літературної мови – унормованість (загальнообов'язковість дотримання мовних норм у слововживанні, фонетиці, граматиці, правописі). Ці норми вироблені багатовіковою практикою народу, відшліфовані майстрами слова, обґрунтовані і усталені вченими, науковцями у наукових працях, узаконені урядовими і науково-освітніми актами.

Мовна норма – сукупність найбільш придатних для обслуговування суспільства засобів мови, що склалися внаслідок відбору і вживання мовних елементів із числа існуючих в процесі їх соціальної оцінки..

Отже, мовна норма характеризується наступними *ознаками*: відносною стійкістю, стабільністю, загальнообов'язковістю.

Розрізняють такі *типи норм*: орфоепічні, орфографічні, лексичні, граматичні, стилістичні, пунктуаційні.

Орфоепічні – регулюють правильність вимови звуків, звукосполучень, наголошення слів (*ведеться* [ве(и)дец`а], *щепити* [шчи(є)пити], *ношу* [но(у)шу], *кізмі* [к`іхт`і], *іноді* [і(и)ноді], *поза`очі*, *добро`дій*).

Орфографічні – регулюють правильність написання слів (*пів`яблука*, *пів-Європи*, *бриньчати*, *деренчати*).

Лексичні – регулюють правильність вживання слів у властивих їм значеннях, правильне поєднання слів (*будь-яке (а не любе) питання*, *випрасував (а не погладив) одяг*, *наступна (а не слідуєча) зупинка*).

Граматичні – регулюють правильність творення слів, уживання форм слів, побудови слів і речень (*по містах і селах (а не по містах і селах)*, *згідно з наказом (а не згідно до наказу)*, *відповідно до наказу (а не відповідно з наказом)*, *найбільший (а не самий найбільший)*).

Стилістичні – регулюють правильність вживання мовних засобів властивих даному стилю (*Серед проблем, якими займається колектив, чільне місце посідає... (а не займає)*).

Пунктуаційні – регулюють правильність вживання розділових знаків (Це, може, й так, а може, й ні).

У процесі розвитку літературної мови кількість і якість мовних варіантів, які підлягають нормуванню, змінюються. Мовні норми найповніше й у певній системі зафіксовані в правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках із української мови.

Культура усного і писемного мовлення всіх мовців полягає в тому, щоб досконало оволодіти мовними нормами, послідовно їх дотримуватись. Є чимало висловів відомих людей, митців слова, про вагомість культури мовлення:

«Заговори, щоб я тебе побачив» (Сократ).

«Хто ясно думає, той ясно і говорить» (Буало).

«Чудова думка втрачає всю свою цінність, коли вона погано висловлена (Вольтер).

«Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови...» (М.Рильський).

5. Принципи українського правопису

Українська орфографія базується на чотирьох принципах: фонетичному, морфологічному, історичному або традиційному і смислового або диференціюючому.

Фонетичний принцип полягає у повній відповідності між написанням і літературною вимовою: будинок — [будинок], субота — [субота].

За *морфологічним принципом* значущі частини слова (морфеми) завжди пишуться однаково, незважаючи на відмінну вимову їх у різних формах слова або в споріднених словах: миєш [мййеш]— миєшся [мййес':а].

Згідно з *історичним*, або традиційним, принципом зберігаються написання, що усталилися віддавна і правилами не пояснюються: лиман (при вимові [ле"ман], [лиеман]), юрба, щур.

Смисловий, або диференціюючий, принцип застосовується при написанні омонімічних слів для їх розрізнення: запорожець (людина) — "Запорожець" (автомашина); по-вашому (нехай буде) — по вашому (сліду).